

ELS BALLS PARLATS: DENOMINACIÓ, CARACTERITZACIÓ I RECUPERACIÓ DE TEXTOS¹

MONTSERRAT PALAU

Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana-URV

A finals dels anys 70 del segle XX, van coincidir dos fets que van possibilitar l'estudi i definició sobre un dels components primordials d'un teatre popular específic i característic de diverses contrades de la Catalunya Nova: els balls parlats. Per una banda, en el procés democràtic de la transició i de recuperació d'elements identitaris, les festes populars van recuperar i potenciar aquestes mostres com un dels seus components bàsics; i, per una altra banda, a l'aleshores Delegació de la Universitat de Barcelona a Tarragona —l'embrió de la futura Universitat Rovira i Virgili—, en la recent creada llicenciatura en Filologia Catalana i, concretament, en l'assignatura Història del Teatre Català, impartida per Guillem-Jordi Graells fins al 1981 i per Montserrat Palau posteriorment, es van iniciar les recerques sobre els textos antics d'aquests espectacles, fase que va culminar amb la realització d'un primer congrés sobre els balls parlats el 1990.

En algunes localitats, malgrat la repressió i prohibicions de la dictadura franquista, alguns d'aquests espectacles s'havien mantingut de forma més o menys continuada o esporàdica, però una àmplia majoria s'havien perdut. Durant la dècada dels anys 80, van coincidir, doncs, l'interès universitari i el popular per recuperar els balls parlats, tant per fer recerca de textos antics o per analitzar els que havien pervingut com per tornar-los a incorporar als diferents seguicis festius, on tenien el seu origen i desenvolupament, especialment en les èpoques de la seva gran pujança durant els segles XVIII i XIX. En aquesta època

1. Aquest article forma part de la investigació del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), reconegut i consolidat per la Generalitat de Catalunya (2014 SGR 755), i del grup de recerca Identitat Nacional i de Gènere a la Literatura Catalana, del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili.

es reediten, també, alguns dels pocs estudis publicats al segle XIX o començaments del XX. Així, es van editar diversos textos de balls i alguns estudis, alhora que diverses associacions o grups específics arreu del territori els tornaven a representar.

En aquesta primera fase abans de la realització del congrés l'any 1990, podem inventariar les diferents edicions, diferenciant entre la simple edició de textos antics de balls, les edicions de textos de balls acompanyades d'estudis i anàlisis i els articles o monografies publicats referents a balls concrets o al seu context festiu i històric.

Edicions de textos de balls parlats durant els anys 1970-1990:

<i>Any</i>	<i>Ball</i>	<i>Població</i>	<i>Autor/a de l'edició</i>
1973 ²	Ball del Sant Crist	Salomó	Mn. Marçal Martínez
1980	Ball de la Candela	Valls	Jordi Fort Gaudí
1980	Ball de la Mare de Déu del Vinyet	Sitges	Escola de Grallers de Sitges
1981	Ball de Sant Martí	Altafulla	Joan Carnicer i Cinta Asensio
1985	Ball de la santa Creu ³	La Riera de Gaià	Jaume Rafí
1989	Ball de la santa Creu ⁴	La Riera de Gaià	Teatre del Pou

Edicions de textos de balls parlats durant els anys 1970-1990 amb estudis introductoris i/o anàlisis i comentaris:

2. És l'edició de la versió contemporània feta el 1939 per Mn. Marçal Martínez, rector de la parròquia de Salomó.

3. L'edició del text de 1909 (de S. Solé) es va incloure com a apèndix al llibre *Apunts històrics de la Riera* de Jaume Rafí.

4. No es tracta del text antic, sinó d'una versió moderna en tres actes.

<i>Any</i>	<i>Ball</i>	<i>Població</i>	<i>Autor/a de l'edició</i>
1979	Ball de la Mare de Déu	Reus	Pere Anguera
1979	Ball de Serrallonga	Alcover	Magí Sunyer
1980	Ball del Sant Crist	Salomó	Antoni Virgili, Joan Bernadas i Marçal Martínez
1981	Ball de Dames i Vells	Tarragona	Jordi Morant Clanxet
1983	Ball de Santa Rosalia	Torredembarra	Josep Bargalló i Montserrat Palau
1989	Ball de Sant Antoni	Maspujols	Elena Arts
1989	Ball de Sant Pere Ermengol	La Guàrdia dels Prats	Albert Palacin
1989	Ball de Sant Bartomeu	Roda de Berà	Imma Cartanyà i Josep M. Martorell

Estudis bàsics sobre balls parlats concrets o sobre els balls parlats dins les festes i seguicis populars durant els anys 1970-1990:⁵

<i>Any</i>	<i>Títol</i>	<i>Autor/a</i>
1980	La festa popular de Santa Tecla del 1687. Altres notes de les solemnes diades de la ciutat de Tarragona	Jordi Morant Clanxet

5. A banda dels diversos articles publicats als *Fulls de treball Carrutxa* i als *Quaderns* de l'Escola de Grallers de Sitges, tot al llarg de la dècada dels 80, així com treballs esparsos en programes de festa major en el territori tradicional dels balls parlats i en revistes locals i comarcals, com ara diversos de Josep M. Masachs a *Penedès* o Joan Solé i Bordas a *La Voz del Penedès*.

<i>Any</i>	<i>Títol</i>	<i>Autor/a</i>
1980	Els goigs i els balls: dues mostres de literatura popular religiosa a la rodalia del Baix Gaia	Josep Bargalló
1980	Balls, danses dialogades o teatre de plaça	Escola de Grallers de Sitges
1981	Retalls de folklore penedesenc	Pere Sadurní
1981	La Confraria del Sant Crist de Salomó instituïda i fundada l'any 1691	Rafael Gallofré i Antoni Virgili
1981 ⁶	Llibreta per recor de algunas cosas més notòrias (Reus 1838-1883)	Francesc Torné
1981	Resums de les comunicacions presentades al Congrés de Cultura Tradicional i Popular	Autors diversos
1981	El ball de Diables a Reus	Salvador Palomar
1982 ⁷	El Penedès. Balls, danses i comparses	Antoni Insenser i Bertran
1982 ⁸	Costums que's perden y recorts que fugen (Reus de 1820 à 1840)	Antoni de Bofarull
1982	Els nostres diables	Pere Subirana
1983	Reculls del ball de diables	Joan Josep Rocha
1984	Els balls parlats a Alcover. El poble viu la festa	Jordi Bertran i Josep Blay
1986	Religió, ideologia i literatura popular: els balls parlats al Camp de Tarragona	Pere Anguera i Josep Bargalló
1987	El ball de Diables al Baix Camp	Salvador Palomar

6. Es tracta de l'edició d'un manuscrit inèdit.

7. Es tracta d'una nova edició de l'original publicat el 1904-1905.

8. Es tracta d'una nova edició de l'original publicat el 1880.

<i>Any</i>	<i>Títol</i>	<i>Autor/a</i>
1987	El Ball de Serrallonga. Bandolers i trabucs	Jordi Bertran
1987	Del Ball de les Gitanes de Vilafranca	Col·lectiu Payo
1987 ⁹	Hores de joventut i de maduresa	Pere Grases
1988	Ball de diables de l'Arboç	Esteve Cruaïnes
1988	La festa major a Torredembarra a la segona meitat del segle XIX	Josep Bargalló i Rosalia Gras
1989	El seguici popular a Santa Tecla. Balls i entremesos a Tarragona	Jordi Bertran i Sílvia Ferreres
1989	Sobre tradicions de Vilanova i la Geltrú	Autors diversos
1990 ¹⁰	El Penedès. Folklore, danses i comparses populars	Francesc de Paula Bover
1990	El ball de diables del Vendrell	Salvador Arroyo
1990	Els balls parlats al Baix Penedès: aproximació a una realitat històrica	Salvador Arroyo
1990	El ball de diables a Falset	Salvador Palomar

Aquests estudis van venir a completar una bibliografia que s'havia iniciat en el segle XIX i havia tingut un cert predicament en la primera meitat del XX. Autors vuitcentistes com Joan Mañé i Flaquer («Fiesta Popular», 1853); Antoni de Bofarull (*Costums que's perden y recorts que fugen*, 1880); Josep Pin i Soler («Intermezzo» a *La família dels Garrigas*, 1887); Josep Aladern (*Costums típicas de la ciutat de Valls*,¹¹ 1895); Manuel Milà i Fontanals (*Orígenes del Teatro Catalán*,

9. Es tracta d'un volum recopilatori que recull, entre molts d'altres, els treballs i articles que sobre balls parlats va publicar en les primeres dècades del segle XX.

10. Es tracta també d'una nova edició de l'original publicat el 1926.

11. Treball premiat al Certamen de Valls el 1894.

1895); i Josep Yxart (*Teatre català*, 1896), fonamentalment.¹² Autors de començaments del segle XX com els esmentats Antoni Insenser (El Penedès. Balls, danses i comparses, 1905), Pere Grases (*Disquisició folklòrica del Penedès*),¹³ i Francesc de Paula Bové (*El Penedès. Folklore dels balls, danses i comparses populars*, 1926), a més d'Aureli Capmany («Els Balls populars del Penedès», 1921, i *La dansa a Catalunya*, 1930), als quals hi hauríem d'afegir, ja a partir dels anys 40, alguns treballs acadèmics d'autors com Joan Amades (*Costumari català*, 1952) i Josep Romeu i Figueras (*Teatre hagiogràfic*, 1957).

En tota aquesta bibliografia, fins a finals dels anys 80, les denominacions que s'utilitzen són molt diverses i la seva caracterització també és molt dispar. Així, la confusió històrica prové de la denominació tradicional de «ball» a elements diversos que tenen distinta caracterització —des del ball de bastons al ball de gitanes, posem per cas. Uns i altres són coneguts amb el nom de «balls», perquè tenen música i es dansen, com el ball de bastons; però també els que contenen parlaments, com el ball de gitanes. Això havia de portar confusions i, ja a mitjans del segle XIX, calia explicar, especialment per als lectors de fora de les comarques on es representaven, l'especificitat dels balls parlats. Així ho féu el periodista Joan Mañé i Flaquer, en una definició força encertada:

V. sabe que en este país también se veían en tales fiestas multitud de balls, que son la representación de una especie de «farsas» o «misterios», composiciones sagradas o profanas que nos recuerdan el origen de nuestro teatro. (*Diario de Barcelona*, 8 de setembre de 1853)

12. També Francesc Maspons i Labrós i Valentí Almirall van dedicar sengles articles al Ball de Gitanes del Vallès que, però, a diferència dels del Camp de Tarragona i el Penedès, no conté parlaments, només el ball pla. Maspons i Almirall, com a membres de l'Associació d'Excursions Catalana, van assistir a una representació del ball el 1884 a Mollet. Al contrari de Maspons, que lloà les excel·lències de la representació (MASPONS 1887: 50-77), Almirall en va fer una dura crítica i considerava que la ballada en parelles d'homes i nenes, afavoria una educació «efeminada» i «poc viril» per als nois i l'arriba a qualificar de «ball castrat» i «acte hipòcrita de moixigateria» (ALMIRALL 1887: 78-90).

13. Grases, qui als anys 20 havia recollit manuscrits de balls i publicat articles a la premsa de Vilafranca i Barcelona sobre el tema, en aquest treball cataloga i classifica les representacions populars del segle XIX al Penedès (GRASES 1987).

I encara va ser més clar el novel·lista tarragoní Josep Pin i Soler, a la seva obra *La família dels Garrigas* —escrita el 1870—, en la qual, en narrar la festa major de santa Tecla, distingia entre «balls de parlament» i «balls que ballen sense parlar» (PIN 1992: 141). I, als primers, en un altre moment, els anomena, també, «balls *literaris*» (PIN, 1992: 144). El també tarragoní Josep Yxart, el 1878, els considerava «lo verdader drama popular» (YXART 1896: 238) i el reusenc Antoni de Bofarull els qualificava com «la germana major de les mostres festives tradicionals» (BOFARULL 1880: 157).

Malgrat això, força estudiosos posteriors no van saber com anomenar aquests «balls de parlament»: «quadres dramàtics», «dances històriques», «comèdies de sants», fins i tot amb el manlleu del barroc castellà «actes sacramentals»..., però tot sovint amb la voluntat de fer desaparèixer l'apel·latiu popular i tradicional de «ball», que els defineix en el seu gènere i els havia estat característic, i amb la voluntat, també, d'aïllar els balls religiosos i històrics de tota la resta. Com he assenyalat, no fou fins ben modernament —i a partir de la revalorització dels estudis universitaris sobre aquest aspecte de la cultura popular i del procés de recuperació dels següents populars de les nostres festes— que s'arribà al consens d'una denominació conjunta per a tots: «balls parlats». Manté el nom tradicional i en subratlla el seu component específic. L'exemplificació de la suma d'aquests dos fets i del consens en l'apel·latiu es concretà en el Congrés *Els Balls Parlats a la Catalunya Nova (Teatre Popular Català)*, que es realitzà a la Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona —aleshores encara adscrita a la Universitat de Barcelona— l'abril de 1990 (PALAU i SUNYER 1992).

A partir d'aquest primer congrés i seguint allò que s'hi fixà, s'ha desenvolupat una extensa bibliografia posterior que ens permet definir-los, traçar els seus orígens i evolució històrica i marcar-ne les característiques principals.

Així, podem definir els balls parlats com un component primordial del teatre popular que històricament es donà arreu del nostre país en l'època medieval i en la moderna, amb especial conreu, en concret, a la zona del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i tot el Penedès i el Garraf, per bé que s'estengueren també fins al Priorat, el Maestrat o el Vallès. A diferència d'altres mostres de teatre popular, com alguns mis-

teris valencians o algunes consuetes mallorquines, no només tenien en els carrers i les places el seu lloc d'execució, a través dels seguicis, sinó que la música, la dansa i la coreografia hi eren tan fonamentals com la dramaturgia, el text i la representació. De fet, són essencialment populars, i per això els seus components —des de la dansa fins al text— no són massa elaborats, especialment si ho volem comparar amb la música i el teatre cultes, però, a la vegada, presenten un evident significança històrica i social: el seguici popular, i amb ell els balls parlats, va definir, i en bona part encara defineix, la festa i l'oci de les ciutats, les viles i els pobles des del massís del Montsant fins al del Garraf.

Per traçar els seus orígens i l'evolució històrica, ens hem de remetre a l'època medieval, quan a tota Europa —però amb especial incidència al món mediterrani d'influència romana—, floreix una espectacularitat popular, sovint de marcada influència religiosa, que omple carrers, places i, també, els temples. En una societat en què no existeix el concepte de temps d'oci i en què l'Església, a més de marcar el calendari festiu té també el monopoli del teatre, aquests espectacles són l'expressió popular de participació i, alhora, de diversió. Danses, entremesos, comparses, misteris i jocs diversos que en les nostres contrades s'estructuren en els seguicis que acompanyen les festes religioses i cíviques. L'Església, per adoctrinar i convèncer un públic il·lustrat, va anar teatralitzant els seus rituals i va anar creant diverses peces de caire teatral, amb més o menys text, sobre temes bíblics i hagiogràfics que, adoptades pels gremis, pobles o ciutats que els representaven, van anar adquirint cada vegada més elements espectaculars, apòcrifs i populars, alhora que moltes abandonaven els temples i passaven a ser representades al carrer on coincidien amb d'altres manifestacions de caire profà. Representacions, processons —sobretot la de Corpus-, rebudes d'autoritats i celebracions festives tenen el seu nexu comú en tot un seguit de músiques, danses i representacions de caràcter parateatral que, de la mà de gremis i confraries, s'estructuren al voltant del que es coneix com a seguici popular.

A partir del segle XVI, procedents del teatre medieval profà i religiós i de les festivitats del Corpus, amb vestigis també de ritus antics, els balls parlats agafen tot el seu cos i esdevenen peces singulars que combinen el text, la dansa i la música. Si, en un bon principi, la parau-

la —el text- hi té poca importància, amb els anys, els elements d'aquest seguici popular festiu van obrint-se cada vegada més a la inclusió dels diàlegs, a l'explicació d'històries, a la narració de fets —tant aviat reals com llegendaris o de ficció. És a dir, opten per construir un espectacle més complet i més d'acord amb el gust del públic que ja no és aquell dels segles XI i XII, la vida del qual gira al voltant de l'Església, sinó un públic que ja gaudeix de locals, espectacles teatrals i gires de companyies amb propostes diverses. El teatre medieval, religiós i profà, havia desenvolupat el gust del públic per als espectacles dramàtics, però, al mateix, temps, va provocar més demanda i exigència. Alguns elements populars, doncs, es teatralitzen. Ja sigui perquè alguns acaben adoptant més text del que tenien, ja sigui —majoritàriament— perquè n'apareixen de nous, en els quals la paraula ja és fonamental, al costat de la música, la coreografia i la dansa. D'altres, es forneixen de les peces teatrals hagiogràfiques per adaptar-les o crear-ne de noves. Aquesta evolució es fa patent amb l'aparició del Barroc, al segle XVII, i esclata arreu en el XVIII.

De fet, és a finals del segle XVIII i durant molt bona part del XIX, que els seguicis festius de les terres catalanes prendran la seva fisonomia característica. I, de les terres catalanes, serà a la Catalunya Nova —en especial les comarques del Camp de Tarragona, el Penedès, l'Anoia, la Conca de Barberà i el Priorat- on l'eclosió serà encara més evident, més rica i més sòlida. En aquest sentit, cal recordar també que ja ens trobem amb l'època de la industrialització, en què ja apareix el concepte d'oci i en què, dins d'aquesta possibilitat ja contemplada pel calendari laboral de diversió i sense el monopoli eclesiàstic, els espectacles teatrals, també els d'afeccionats, en són una de les més d'èxit i ressò. Dins dels seguicis populars o bé com a mostres individuals i particulars en zones rurals els balls parlats són un element característic i bàsic de la festa popular.

El seguici popular del segle XVII al XIX a les comarques de la Catalunya nova és la suma de diversos elements. Amb músiques diverses —amb la gralla com a instrument més habitual, però també amb grups més complexos, de ministrers o petites orquestres—, conté gegants i bestiari —tot i que fonamentalment només a les ciutats- i una multitud de balls. Alguns d'aquests balls —com el de bastons—

no expliquen cap història i no contenen diàlegs, sinó que són danses amb coreografies fixades i instruments diversos, però són els que menys. La gran majoria narren fets religiosos, fets històrics o tan sols són representacions satíriques i burlesques —i, de vegades, barregen una cosa amb l'altra. Sigui com sigui, transmeten ideologia, seguint les directrius barroques i els interessos del poder religiós i civil, però també són una via d'escapament de les classes més populars, que poden arribar a adoptar posicions clarament crítiques.

N'hi ha d'origen clarament medieval, com el Ball de diables, l'evolució de l'antic *Ball de sant Miquel*, que va anant donant protagonisme als diables, als versos satírics i a la pirotècnia per damunt dels àngels, el debat entre el bé i el mal i la lluita d'espases, per bé que, en els llocs on es manté o s'ha recuperat el ball tradicional, tots aquests elements han sobreviscut fins avui mateix. Aquesta evolució des de components religiosos —àngels— cap la preeminència d'elements laics —la pirotècnia— és paral·lela a l'evolució que esmentava tant del públic com del fet teatral. Hi ha altres balls que, partint de l'esperit de la Contrareforma i del Barroc, neixen molt més tardanament —als segles XVII, XVIII i fins i tot el XIX—, ja sigui per explicar vides de sants —com el *Ball de santa Rosalia* de Torredembarra— o el naixement de devocions religioses —com el *Ball del sant Crist* de Salomó—, ja sigui per explicar fets històrics —com el *Ball de Serrallonga*. N'hi ha, també, que són una evolució moderna i popularitzant de les farses antigues, en els quals la sàtira és el motor narratiu —com el Ball de dames i vells. Els més moderns són el pas al teatre de carrer de temes que havien esdevingut molt populars a través de romanços editats i distribuïts profusament, el que es coneix com la literatura de canya i cordill —com el *Ball de Sebastiana del Castillo*. Ja en el mateix segle XIX, Pin i Soler tenia clara aquesta distinta caracterització de la diversitat de balls parlats. Així, els que anomenava «balls de parlament» els classifica en «flos sanctorum» —els hagiogràfics—, «de vides de bandolers» i «farses per riure» (PIN 1992: 141).

Tots, però, mantienien els mateixos elements comuns que podem resumir (BARGALLÓ i PALAU 2010: 17): tenien música pròpia; es ballaven seguint un esquema molt simple —els balladors-actors en dues files, amb els protagonistes al capdavant—; el text parlat era en vers

—habitualment en versos heptasil·labs i alternant la rima consonant amb versos sense rima, blancs—;¹⁴ els diàlegs s'estructuraven molt esquematitzats; es representaven de manera itinerant per carrers i places —cada nova escena o nou diàleg venia seguit per un moviment coreogràfic que servia per dur el ball a una altra plaça o a una cantonada—, tot i que l'escenificació completa s'executava en un indret concret, el mateix cada any; el vestuari era senzill i representatiu —i en alguns casos s'anava adaptant a la moda del moment, mentre que en d'altres mantenia l'anacronisme; tenien una escenografia molt senzilla —que es plantava en l'indret específic de l'escenificació completa; i tots, tal com marcaven les prohibicions eclesiàstiques, eren representats només per homes. Hi havia un altre element comú de tots aquests balls: la presència d'un o més diables que, a més d'efectuar els parlaments inicials o, més sovint, finals, a mena de colofó i resum irònic, obrien espai entre el públic en la itinerància i, especialment, el marcaven en el moment de representació dels parlaments.

La majoria d'aquests balls tenien el seu lloc en el seguici popular: actuaven a les processons religioses, a les cercaviles de festa major, a les rebudes de les autoritats, un rere l'altre, respectant l'espai propi de cadascun, i configuraven un model de festa distintiu de les nostres comarques, i que encara és el model que hi perdura i hi domina, ja sigui perquè no va arribar a desaparèixer mai, tot i que hagués patit algun decaïment —com és el cas de Vilafranca del Penedès o de Sitges—, ja sigui perquè, malgrat defallir considerablement —com succeí a Tarragona— o haver gairebé desaparegut —com a bona part de municipis del territori—, es va recuperar, com he explicat, amb la ma-

14. Val a dir que els balls parlats es transmetien oralment i els parlaments passaven de generació en generació, sovint dins de la mateixa família, i els balladors feien també noves aportacions, canviant o transformant el text o, també, incorporant frases o estrofes de balls d'altres indrets. La majoria dels textos conservats són transcripcions a partir de la representació, curulls d'oralitat i, com que en molts casos eren en castellà, també de barbarismes, mal traduïts o, fins i tot, amb fragments sense sentit perquè els balladors no entenien ben bé el que recitaven. Pel que fa als balls de caràcter religiós, molts d'ells s'han conservat a partir de còpies realitzades per capellans que sí que sabien de lletra i, en aquest cas, els autors es permeten velleïtats literàries i arranjaments del text oral.

teixa recuperació dels ajuntaments democràtics, a partir de la dècada dels 80 del segle passat.

Aquesta segona fase d'estudi i recerca dels balls parlats es clourà el setembre del 2014 amb la celebració d'un nou congrés a la Universitat Rovira i Virgili. El II Congrés de balls parlats ha de servir per tornar a posar al dia tant la nombrosa bibliografia que s'ha generat des de 1990, com els nombrosos balls parlats que s'han mantingut o s'han anat recuperant des d'aleshores. I, al mateix temps, si en el primer congrés es van posar els balls parlats només en relació amb d'altres elements espectaculars similars com el «paloteado», les «pastorales» basques o els «dances» aragoneses, en aquest segon, està previst que s'eixampli el marc comparatiu amb mostres de teatre popular internacionals que combinen la paraula i la dansa en països com Brasil, Portugal, Itàlia, Mèxic, Anglaterra o, fins i tot, Corea del Sud.

BIBLIOGRAFIA

- ALADERN (1895): Josep Aladern, *Costums típiques de la ciutat de Valls*, Ferrol: Imprenta y Librería de R. Pita.
- ALMIRALL (1887): Valentí Almirall, «Consideracions sobre lo Ball de Gitanes en lo Vallés», dins: *Miscelánea Folklòrica*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, p. 78-90.
- AMADES (1983): Joan Amades, *Costumari català. El curs de l'any*. 5 volums. Barcelona: Salvat i Edicions 62 (reimpressió).
- ANGUERA (1979): Pere Anguera, *Ball de la Mare de Déu*, Reus: Centre de Lectura.
- ANGUERA I BARGALLÓ (1986): Pere Anguera i Josep Bargalló, «Religió, ideologia i literatura popular: els balls parlats al Camp de Tarragona», *Universitas Tarraconensis. Divisió de Geografia i Història*, núm. VIII (1985-86), p. 99-110.
- ARROYO (1989): Salvador Arroyo, *El ball de diables del Vendrell*, el Vendrell: Patronat Municipal de Serveis Culturals del Vendrell.
- ARROYO (1989): Salvador Arroyo, «Els balls parlats al Baix Penedès: aproximació a una realitat històrica», *El 3 de Vuit* (març), s/p.
- ARTS (1988): Elena Arts, *El Ball de "Sant Antoni" de Maspujols*, Tarragona: edició autora.

- BARGALLÓ (1980): Josep Bargalló Valls, «Els goigs i els balls: dues mostres de literatura popular religiosa a la rodalia del Baix Gaià», *Estudis Altafullencs*, 4, p. 7-39.
- BARGALLÓ I PALAU (1983): Josep Bargalló i Montserrat Palau, *Ball de Santa Rosalia*, Torredembarra: Centre d'Estudis Sinibald de Mas.
- BARGALLÓ I GRAS (1988): Josep Bargalló Valls i Rosalia Gras, *La festa major de Torredembarra a la segona meitat del segle XIX*, Torredembarra: Centre d'Estudis Sinibald de Mas.
- BARGALLÓ I PALAU (2010): Josep Bargalló i Montserrat Palau, *Bandolers, santes i criades. Quatre balls parlats de la Torredembarra vuitcentista*, Torredembarra: Arxiu Municipal de Torredembarra.
- BERTRAN I BLAY (1984): Jordi Bertran i Josep Blay, *Els balls parlats a Alcover. El poble viu la festa*, Alcover: Centre d'Estudis Alcoverencs.
- BERTRAN (1987): Jordi Bertran, *El Ball de Serrallonga. Bandolers i trabucs*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona.
- BERTRAN I FERRERES (1984): Jordi Bertran i Sílvia Ferreres, «El seguici popular» dins: *Santa Tecla. Balls i entremesos a Tarragona*, Tarragona: Ball de Diables, s/n.
- BOFARULL (1880): Antoni de Bofarull, *Costums que's perden y recorts que fugen (Reus de 1820 à 1840)*, Barcelona: La Renaixensa.
- BOHIGAS (1993): Pere Bohigas, *Folklore del Penedès*, Vilafranca del Penedès: Vilatana.
- BOVÉ (1926): Francesc de Paula Bové, *El Penedès. Folklore dels balls, danses i comparses populars*, el Vendrell: Impremta Ramon.
- CAPMANY (1921): Aureli Capmany, «Els Balls populars del Penedès», *Penedès* (juliol-agost), s/p.
- CAPMANY (1930): Aureli Capmany, *La dansa a Catalunya*, Barcelona: Editorial Barcino.
- CARNICER I ASENSIO (1981): Joan Carnicer i Cinta Asensio, *Ball de Sant Martí*, Altafulla: edició no venal.
- CARTAÑA I MARTORELL (1989): Imma Cartaña i Josep M. Martorell, *El ball de Sant Bartomeu*, Torredembarra: Centre d'Estudis Sinibald de Mas.
- COLLECTIU PAYO (1987): Collectiu Payo, *Del Ball de les Gitanes de Vilafranca*, Vilafranca del Penedès: Caixa Penedès.
- CRUAÑES (1988): Esteve Cruañes, *Ball de diables de l'Arboç*, l'Arboç del Penedès: Ball de Diables.
- DIVERSOS AUTORS (1980), *Balls, danses dialogades o teatre de Plaça*, Sitges: Escola de Grallers.
- DIVERSOS AUTORS (1981), *Resums de les comunicacions presentades al Con-*

- grés de Literatura Tradicional i Popular*, Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat.
- DIVERSOS AUTORS (1989), *Sobre Tradicions de Vilanova i la Geltrú*, Vilanova i la Geltrú: Ajuntament de Vilanova i la Geltrú.
- FORT (1980): Jordi Fort Gaudí, *Santa Maria de la Candela (Valls)*, Barcelona: Arxiu Marià.
- GALLOFRÉ I VIRGILI (1981): Rafel Gallofré i Antoni Virgili, *La Confraria del Sant Crist de Salomó instituïda i fundada l'any 1691*, Salomó: Patronat del Ball del Sant Crist de Salomó.
- GRASES (1987): Pere Grases, *Hores de joventut i de maduresa*, Barcelona: Seix Barral.
- INSENER (1982): Antoni Insenyer, *El Penedès. Balls, danses i comparses*, Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès.
- MAÑÉ (1853): Juan Mañé y Flaquer, «Fiesta popular», *Diario de Barcelona* (setembre), s/p.
- MARTÍNEZ (1973): Mn. Marçal Martínez, *Ball del Sant Crist de Salomó*. Versió renovada per Mn. Marcial Martínez, Prev. rector que fou de la Parròquia en 1939. Barcelona.
- MASPONS (1887): Francesc Maspons i Labrós, «Ball de Gitanes en lo Vallés», dins: *Miscelánea Folk-lòrica*, Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, p. 50-77.
- MILÀ (1895): Manuel Milà i Fontanals, *Obras completas*, volum VI, Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- MORANT (1980): Jordi Morant i Clanxet, *La festa popular de Santa Tecla del 1687. Altres notes de les solemnes diades de la ciutat de Tarragona*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona.
- MORANT (1981): Jordi Morant i Clanxet, *El ball popular tarragoní de Dames i Vells*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona.
- PALACÍN (1989): Albert Palacín, *El ball parlat de Sant Pere Ermengol. La Guàrdia dels Prats (Conca de Barberà)*, Lleida: Virgili i Pagès.
- PALAU I SUNYER (1992): Montserrat Palau i Magí Sunyer, *Els balls parlats a la Catalunya Nova (Teatre popular català)*, Tarragona: El Mèdol.
- PALOMAR (1981): Salvador Palomar, *El ball de Diables a Reus*, Reus: Carrutxa.
- PALOMAR (1987): Salvador Palomar, *El ball de diables al Baix Camp*, Reus: Carrutxa.
- PALOMAR (1990): Salvador Palomar, *El ball de diables a Falset*, Reus: Carrutxa-Ball de diables de Falset.
- PIN (1992): Josep Pin i Soler, *Antologia tarragonina*, Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.

- RAFÍ (1985): Jaume Rafí, *Apunts històrics de la Riera de Gaià, amb el Ball de Santa Creu*, la Riera de Gaià: Comissió de festes 175 aniversari Santa Creu.
- ROCHA (1983): Joan Josep Rocha, *Reculls del ball de diables*, Sitges, s/n.
- ROMEU (1957): Josep Romeu i Figueres, *Teatre hagiogràfic*, 3 vol. Barcelona: Barcino.
- SADURNÍ (1981): Pere Sadurní, *Retalls de folklore penedesenc*, Vilafranca: Museu de Vilafranca.
- SUBIRANA (1982): Pere Subirana, *Els nostres diables*, Sant Quintí de Mediona, s/n.
- SUNYER (1979): Magí Sunyer, "El ball de Serrallonga a Alcover", *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs*, núm. 5, p. 1-24.
- TEATRE DEL POU (1989): Teatre del Pou, *Ball de la Santa Creu de la Riera de Gaià. Nova versió revisada i ampliada en tres actes a càrrec de "Teatre del Pou" Grup Escènic de la Riera*, la Riera de Gaià: Teatre del Pou.
- TORNÉ (1981): Francesc Torné, *Llibreta per recórrer de algunes coses més notòries (Reus 1838-1883)*, Tarragona: Departament d'Història Contemporània.
- VIRGILI, BERNADAS I MARTÍNEZ (1980): Antoni Virgili, Mn. Joan Bernadas i Mn. Marçal Martínez, *Salomó: Llegenda i història al voltant del Sant Crist*, Salomó: Ajuntament de Salomó.
- YXART (1896): Josep Yxart, *Obres catalanes de Joseph Yxart: ab lo retrato de l'autor*, Barcelona: Tipografia L'Avenç.